

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12 (477)

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор;

О. В. Петришин, доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України

ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ОЗНАКИ, ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ВТІЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Розглянуто ознаки та передумови становлення правосвідомості у демократичному суспільстві. Обґрунтовано основні тенденції втілення демократичної правосвідомості в українському суспільстві. Зроблено висновок про те, що демократична правосвідомість являє собою складну систему констант або правових смислів. На інтрасуб'єктивному рівні це настановна на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації як первинна умова будь-яких дискурсивних практик, у перебігу яких і формується суспільна правосвідомість. На рівні окремого суб'єкта це система принципів або правових цінностей.

Ключові слова: демократична правосвідомість, демократичне суспільство, громадянське суспільство, автономна особистість, правові цінності, комунікації.

Актуальність проблеми. Визначальним вектором сучасних цивілізаційних процесів у країнах світу є спрямування суспільних перетворень на забезпечення та гарантування прав і свобод людини. Ця стратегічна мета, як показує досвід, може бути досягнута лише за умови масової активізації політичної та правової свідомості, а відповідні перетворення зазвичай пов'язуються з ідеєю демократії як форми держави, політичного режиму, політичного світогляду та цінності. Разом з тим у сучасному суспільстві складається парадоксальна ситуація, коли активна розбудова демократичних інститутів у рамках громадянського суспільства з метою наближення до омріяного суспільного ідеалу зумовлює протилежний очікуваному ефект. Виявляючись особливо рельєфно в сучасному соціумі, ця тенденція, тим не менш, не є новою. Ще 1920 р. Г. Кельзен писав, що лозунг демократії домінує майже повністю

в думках людей XIX і XX століття. «Але саме з цієї причини, — продовжував він, — це слово, як і будь-який інший лозунг, втрачає свій смисл» [1, с. 12].

У сучасних умовах надшвидкого розвитку, коли світ стає важкопрогнозованим, така «втрата смислів» відчувається особливо гостро. Тому й проблема правосвідомості як їх джерела та носія набуває у цьому контексті нового забарвлення. Особливо актуальною вона стає в умовах перехідного суспільства, де система примусу десятиріччями створювала особливий тип громадянина, такого, який не бере на себе ризик, звик до різноманітних соціальних пільг. Демократичні перетворення, збільшення ступеня соціального ризику викликають гостру соціальну напруженість та неготовність більшої частини населення йти на нові жертви заради демократії. У той же час для утвердження останньої в українському суспільстві необхідно, аби вона стала складовою моральних традицій спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість.

Мета формування демократичної правосвідомості передбачає, з одного боку, чітке визначення її ознак та передумов становлення. З другого боку, істотна специфіка сучасного суспільства взагалі та транзитивного українського соціуму, зокрема свідчить про необхідність не стільки звернення до вихідних принципів та ідеалів демократії, скільки їх переосмислення з позицій сучасності на основі нових методологічних підходів.

Аналіз основних джерел і публікацій. Проблему правосвідомості сучасного пострадянського, у тому числі українського, соціуму вивчають з різних методологічних позицій такі вчені, як В. Бачинін [2], Ю. Калиновський [3], С. Максимов [4], Ю. Тодика [5] та ін. Їх дослідження ґрунтуються на різноманітних інтерпретаціях права, які у загальному вигляді репрезентовано в концепціях правового позитивізму, об'єктивізму, суб'єктивізму та інтерсуб'єктивізму. Інтерсуб'єктивістська парадигма нівелює до певної міри суб'єктно-об'єктну дихотомію у сприйнятті суспільної правосвідомості як цілісного явища соціально-правової дійсності, тому вона набуває домінантного значення в сучасних дослідженнях [3; 4]. До того ж, нинішня доба ризиків та загроз висуває в розряд найактуальніших питання про нові шляхи розв'язання конфліктів. «Аж ніяк ми не можемо бажати, — пише К.-О. Апель, — аби спільне життя людей беззастережно розглядати як змагання або конкуренцію» [6, с. 160]. Тому й постає необхідність переходу до комунікативно-дискурсивної парадигми як до єдиної можливості розв'язання конфліктних ситуацій, коли альтернативою може бути тільки глобальна катастрофа.

Формулювання цілей. Таким чином, накопичений матеріал щодо вивчення правосвідомості як цілісного феномену та окремих її аспектів дає змогу окреслити шляхи розв'язання проблеми формування демократичної правосвідомості українського суспільства, зважаючи на принцип доповнюваності різноманітних методів з превалюванням інтерсуб'єктивістської парадигми в її комунікативно-дискурсивній інтерпретації, яка ґрунтується на ідеях таких філософів, як К.-О. Апель [6], Ю. Габермас [7; 8], В. Гьосле [9].

Аналіз проблеми. Згідно з цією методологічною позицією питання про ознаки та передумови становлення демократичної правосвідомості фактично постає як питання про певні константи правосвідомості та їх утворення через дискурсивні практики. Суспільна правосвідомість у парадигмі інтерсуб'єктивності тлумачиться як мовленнєво-комунікативні акти між суб'єктами суспільних відносин, які виникають у тій чи іншій правовій ситуації. Отже, вона виявляється не стільки в намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях соціальних суб'єктів. Правосвідомість «народжується» і «помирає» в межах інтерсуб'єктивної взаємодії, залишаючи відбиток у вигляді думок, домовленостей, текстів, досвіду певних осіб [3, с. 64]. Означена взаємодія потребує певного інституційного оформлення, яке зумовлює її характер та правила. Мають бути такі соціальні форми, які б дозволяли людині максимально вільно обмінюватися інформацією та створювати нові типи відносин у межах громадянського суспільства. На думку багатьох фахівців, такі правила спілкування та життя повинні бути демократичними [10; 7]. Фактично демократична правосвідомість виховується через здатність людей слухати один одного, брати участь у комунікації та взаємоотожднювати свідомість, спілкуючись з іншими суб'єктами.

Це означає, що теоретичне витлумачення правової реальності і практичної орієнтації діяльності поступово позбавляються міфологічно-релігійного і традиційного змісту і перетворюються на більш послідовні форми аргументативного досягнення консенсусу щодо загального смислу, норм та цінностей. Нормативно приписана згода змінюється аргументативно здійснюваним взаєморозумінням, що постає у вигляді дискурсу, в якому діє не принцип «волі до влади», а принцип «волі до взаємності», що є основою *толерантності*. Остання виступає не як матеріальна толерантність, тобто як терпиме ставлення до думок та ціннісних уподобань іншого, а як формальна толерантність, тобто повага до прав іншого висловлювати думки та додержуватися певних цінностей, що й реалізується у правовому забезпеченні основних прав на свободу релігії, совісті та думок. У такому вигляді толерантність є фундаментальною цінністю сучасної плюралістичної демократії та базовою константою демократичної правосвідомості.

Таке ставлення до іншого у правовому вимірі набуває специфічної форми «визнання». Як відзначав І. Льїн, «правовідносини базуються на взаємному духовному визнанні людей», підкреслюючи, що людині з нормальною правосвідомістю притаманна активна воля до додержання чужого статусу, і не тільки тому, що в недоторканності чужих прав вона вбачає гарантію своєї захищеності, а тому, що вона сприймає духовну природу інших людей та визнає їх право на права [11, с. 445, 450]. Смісл такої настанови правосвідомості, орієнтованої на громадський дискурс, на інтерсуб'єктивному рівні розкривається в умовах ідеальної комунікації, запропонованих Ю. Габермасом: 1) кожний, здатний до мови та діяльності суб'єкт може брати участь у дискурсі;

2) кожний може проблематизувати будь-яке твердження, виступати з ним у дискурсі, висловлювати свої погляди, бажання, потреби; 3) ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати (як внутрішніх, так і зовнішніх) перешкод у вигляді зумовленого відносинами панування примусу використовувати свої, встановлені в першому і другому пунктах права [7, с. 140].

Неважко помітити, що ідея ідеального дискурсу є фактичним виразом справедливого суспільного ладу в його формальних визначеннях. Утім, як зазначає С. Максимов, позиція Ю. Габермаса одночасно ризикує правом і справедливістю, віддаючи їх масовому демократичному визначенню [4, с. 138]. Ризик розчинення справедливості у позитивності рішень має ставити під сумнів ціннісну нейтральність комунікативної концепції. У зв'язку з цим будь-якому пошуку консенсусу має передувати моральний зміст як умова «допозитивної» легітимації права. Вірогідно, слід погодитися із В. Гьосле, на думку якого не тому щось є істинне, що його визнає можлива комунікативна спільнота, а навпаки, комунікативна спільнота врешті-решт визнає щось, бо воно є істинним [9, с. 469]. Інакше кажучи, необхідно прагнути не тільки консенсусу як стану *a posteriori*, а й загального розуміння справедливості як умови *a priori*. Таким чином, інтерсуб'єктивна концепція комунікативної демократизації правосвідомості має бути доповнена концепцією суб'єкта в її ціннісно-смысловому вимірі як людини правової — творця, інтерпретатора правового смислу, носія правосвідомості.

Сутність демократичної правосвідомості індивіда в російській філософсько-правовій традиції, а услід за нею і в сучасній правовій думці виявляється через ідею *автономної особистості*. За І. Ільїним, автономія, або самозаконність, виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в його будівництві життя. На думку філософа, духовній істоті належить самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно до свого рішення та, здійснивши діяння, відкрито сповідувати, що здійснила його свідомо, слідує власному переконанню та заздалегідь беручи на себе всю відповідальність за скоєне. І. Ільїн наполягав на тому, що саме автономна правосвідомість становить духовну сутність «органічної» демократії, без якої демократичний лад є позбавленою сенсу «зовнішньою формою, яка приховує в собі багато поганих рис і небезпек».

Услід за І. Ільїним безпосередній зв'язок демократії з ідеєю автономної особистості простежує Е. Соловйов. На його думку, демократія передбачає невикривлене уявлення особистості у більшості [12, с. 421]. У свою чергу системою норм, що забезпечує правовий захист особистості, яка виявляє волю, є саме демократична культура і демократична свідомість. Вона, вважає філософ, — умова можливості будь-яких оптимальних рішень [12, с. 430]. А її принципова відмінність від свого антипода — патерналістської свідомості — може бути виявлена через аналіз різновидів автономії, виділених І. Кантом.

Так, поняття моральної автономії як здатності самостійно визначати, що є добром, а що — злом, протистоїть ідеї примусового вдосконалення. Тому з точки зору демократичної правосвідомості підтримання моралі — це справа не держави, а громадянського суспільства. Утилітарна автономія означає, що кожному має бути надано можливість самостійно вирішувати, що є для нього вигідним, а що — ні. Держава ж не повинна заважати людині діяти на власний ризик, у чесному суперництві з іншим, а має піклуватися лише про те, аби умови суперництва були рівними. Громадянська автономія вказує на неприпустимість такого стану речей, коли люди не беруть участі у формуванні загальних рішень, що стосуються їх власного добробуту [4, с. 264].

В. Бачинін розкриває сутність автономної правосвідомості через протиставлення її гетерономій. Гетерономія передбачає, що норми права є для індивіда чимось зовнішнім і чужим щодо його первинної спрямованості. Автономна правосвідомість теж керується вимогами цивілізаційної системи, але ці норми настільки глибоко інтегровано в свідомість індивіда, що він вважає їх своїм внутрішнім надбанням. Тому підпорядкованість цим нормам сприймається як акт вільного особистого обрання [2, с. 30]. Можливість такого обрання зумовлена не тільки наявністю демократичних процедур, а й здатністю автономної особистості до творчого осмислення і застосування права. Реалізуючі абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи з внутрішніх підстав. Отже, суб'єкт демократичного суспільства — це особистість, чиєю свідомістю та діяльністю створюється право, чії ідеали і прагнення реалізуються у праві. Він — джерело і мета будь-якого права. У цьому сенсі, на думку російського дослідника С. Архіпова, суб'єкт права є правовий абсолют [13, с. 22]. Це означає, що будь-яке юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного значення, цінності, але наділяється такими правосвідомістю у процесі інтерпретації кризь призму смислів, норм та цінностей свого «життєвого світу». Тому першочергового значення набувають ті апіорні надпозитивні підстави, що фактично виступають як джерела правових смислів. У вітчизняній правовій доктрині вони певною мірою набувають форми принципів права або правових цінностей.

Такі *ціннісно-смислові константи*, на яких базується демократична правосвідомість, С. Максимов уявляє у вигляді системи ментальних передумов права, серед яких він виділяє: 1) основні правові смисли — обов'язок поважати чужі права і обов'язок відстоювати власне право; 2) похідні від них — добросовісність, чесність, точність у виконанні зобов'язань; 3) відповідний спосіб мислення, який передбачає примат справедливості над співчуттям та прагнення незалежного досягнення добробуту; 4) настанова відрази до рабства та прийняття свободи як вищої цінності; 5) позицію непідкупності та ін. [4, с. 265 — 270].

Отже, правосвідомість являє собою концентроване у часі уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність. На думку українського вчено-

го С. Добрянського, демократичному типу правосвідомості кореспондує таке розуміння справедливості, яке вимагає не тільки формально рівних стартових умов, а й базового рівня матеріального, соціального забезпечення [3, с. 90]. Він наголошує на тому, що права людини — це і є специфічний вид соціальної справедливості у конкретно-історичних умовах. Таким чином, для правосвідомості широкого демократичного загалу права людини та їх гарантії стали константами гармонійного розвитку суспільства.

Ще однією ознакою демократичної правосвідомості, яка ґрунтується на особистій автономії, є високий ступінь захисту від маніпулятивних технологій з боку держави, провладної еліти або інших суб'єктів політико-правового поля. Демократична культура передбачає обізнаність громадян у суспільних справах, їх здатність аналізувати навколишні події критично і в кінцевому результаті формувати власну думку [3, с. 214].

Сама ідея демократії як народовладдя передбачає високий рівень такого компонента правосвідомості, як *правова активність*, під якою прийнято розуміти суб'єктивне ставлення і готовність до ініціативно правомірної діяльності у сфері права та саму позитивну соціально корисну діяльність [5, с. 24]. Натомість у сучасному українському соціумі можна спостерігати споживачке ставлення до демократичних цінностей. З усіх досягнень демократії (рівність громадян, верховенство права, права людини і т. д.), мабуть, лише соціальні права знаходять широкий відгук у народних масах, причому головним чином в ті моменти, коли ці права потрібно певним чином захищати. Відповідно проблема участі громадян в управлінні загальними справами суспільства не втрачає своєї актуальності.

Отже, ознаки демократичної правосвідомості являють собою складну систему констант або правових смислів. На інтерсуб'єктивному рівні це настанова на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації як первинна умова будь-яких дискурсивних практик, у перебігу яких і формується суспільна правосвідомість. На рівні окремого суб'єкта це система принципів або правових цінностей, які в сукупності базуються на автономії особистості та виражають комунікативно узгоджені уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність, а також на правовій активності громадян, яка й забезпечує відтворення демократичного дискурсу.

Серед *передумов* становлення демократичної правосвідомості можна виділити, з одного боку, наявність та схвалення (державне і громадське) тих фундаментальних положень, які закріплюють мету та принципи демократизації суспільства (політико-правові передумови), а з другого — сутнісні умови можливості існування демократичної правосвідомості як явища правової реальності.

Поштовхом до демократизації суспільної правосвідомості та міцним підґрунтям для неї стала Конституція України 1996 р., яка визначила демократичний вектор розвитку всієї правової системи. Як зазначав Ю. Тодика, сус-

пільна значущість Конституції є ширшою за її юридичний зміст, оскільки саме Основний Закон на даному етапі розвитку країни нормативно на вищому рівні закріплює суспільну згоду щодо демократичних цінностей [5, с. 32]. Таким чином, Конституція встановила основні умови громадського дискурсу, в перебігу якого й мають утворюватися базові константи правосвідомості. У той же час проголошені норми не стали реальністю суспільного життя в повному обсязі. Демократичні стандарти було сприйнято лише поверхнево як абстрактні принципи, що не стали частиною механізму саморегуляції поведінки. Цьому значною мірою сприяло погіршення рівня життя населення, унаслідок чого відбулося переоцінювання значення Основного Закону. В свідомості широкого загалу «конституційна ейфорія», яка виявлялася у впевненості, що за допомогою нової Конституції можна розв'язати всі проблеми, змінилася на конституційний інфантилізм, нігілізм, неповагу до конституційних цінностей. Але початок позитивних перетворень у суспільній свідомості було закладено, ідеали демократії стали частиною правової реальності, хоча й нерідко у вигляді зовнішніх щодо індивідів цінностей. Проте прийняття Конституції України відкрило можливості для подальшої демократизації правосвідомості на новому рівні та поступового перетворення її гетерономного типу на автономний.

Не менш важливою передумовою становлення правосвідомості демократичного напрямку є *високий загальний рівень суспільної свідомості* та культури, оскільки механічне додержання законодавчих приписів ще не створює сприятливого підґрунтя у суспільстві для впровадження демократичних інститутів. Демократична свідомість вимагає внутрішнього обґрунтування права кожною людиною «для себе і в собі», що можливо лише за наявності морального фундаменту для цього. Необхідність такого обґрунтування зумовлена самою природою права. Являючи собою модель, правова норма не може дати всієї програми поведінки для певного суб'єкта в певних обставинах. Таку програму вибудовує сама людина, орієнтуючись на рівень дозволеного. Тому для правової людини правило, викладене в диспозиції, — це лише інформація про те, яка поведінка припустима. Така людина не потребує погрози примусом, не обмежується соціально необхідним і наповнює свої дії і вчинки високим моральним та естетичним змістом. Як слушно відзначає український дослідник М. Штангрет, має бути сформована внутрішня свобода обрання стилю і форми поведінки у межах правового поля [14, с. 12]. Таке обрання, на нашу думку, можливе за умови існування міцного фундаменту правосвідомості у вигляді духовних цінностей. При цьому багато правових цінностей, маючи генетичним підґрунтям релігійні та моральні норми, засвоюються особистістю в перебігу різноманітної соціальної практики, через інші, неправові канали формування правосвідомості і правової культури. Отже, виховання демократичної правосвідомості починається із засвоєння моральних цінностей та норм у сім'ї, церкві, школі, духовному спілкуванні.

У цьому контексті характерним прикладом є зростання злочинності у західних країнах на тлі формально високого рівня правосвідомості, виникнення нових видів злочинів, «омолодження» злочинців та ін. Одночасно в традиційних ісламських країнах спостерігаються дуже низький рівень злочинності і дійсно висока правосвідомість. Це пояснюється не тільки страхом перед законами шаріату, а й повагою до традицій, поважливим ставленням до інших членів сім'ї та співтовариства в цілому, яке виховується з дитинства та передається на генетичному рівні [15, с. 30]. Таким чином, з наведеного можна зробити висновок про те, що необхідною передумовою становлення демократичної правосвідомості є висока духовність суспільства, вкорінена в історичних, цивілізаційних та ментальних особливостях соціуму.

Разом з тим, як свідчить історичний досвід, політико-правові та загальнокультурні передумови становлення демократичної правосвідомості навряд чи можуть бути вдало реалізовані в перебігу «форсованої» демократизації («зверху»). Планомірне «визрівання» свідомості демократичного спрямування передбачає наявність середовища, в якому може розвинутиися це явище. Таким чином, ми підходимо до тематизації ролі *громадянського суспільства* в демократизації правосвідомості, зокрема у підвищенні правової активності громадян. Аналізуючи проблему громадянського суспільства, більшість дослідників роблять акцент на його альтернативності та автономії щодо держави. Це сприяє формуванню в особі громадянської правосвідомості, яка базується не стільки на очікуванні того, що інші можуть щось зробити для здійснення її суб'єктивних прав і свобод, скільки на виявленні нею власної ініціативи щодо їх реалізації. Утім, очікувати на активізацію населення щодо здійснення своїх прав можна лише за умови дієвості інститутів громадянського суспільства як засобів реалізації останніх [16, с. 22].

Однією з гострих проблем формування громадянського суспільства в сучасній Україні є той прикрий факт, що воно у багатьох своїх ланках криміналізоване та корумповане не менше, ніж державна бюрократія, і при цьому є значно більше за останню роздробленим та неконсолідованим. А тому набуває поширення відчуття «нікчемності» будь-якої особистої активізації. Звичайно, ця обставина сприяє зневірі та пасивності значної частини населення. Але процеси демократизації суспільної свідомості та становлення громадянського суспільства є взаємозалежними. Тому вже сьогодні зрозуміло, що усвідомлення своїх суб'єктивних прав та активізація форм і засобів їх реалізації у межах громадянського суспільства мають стати першочерговою метою народжуваної демократичної правосвідомості.

Отже, простір, необхідний для реалізації демократичного проекту за умови наявності політико-правових та загальнокультурних передумов становлення демократичної правосвідомості, являє собою орієнтовану на загальний дискурс комунікативну спільноту, інституційно оформлену у вигляді громадянського суспільства.

Як бачимо, політичний проект сучасності пов'язується з концепцією комунікативно-дискурсивної демократії, яка дає можливість створити типізовану ідеальну модель правосвідомості. Разом з тим слід зазначити, що у *перехідних суспільствах, де відбувається зміна системи цінностей, правосвідомість має низку особливостей*, зокрема: амбівалентність — наявність «старої» і «нової» систем цінностей; мотиваційну невизначеність; поведінкову непослідовність; відсутність необхідних знань про правову систему; превалювання звичаїв над позитивним правом; терпиме ставлення до неправових засобів розв'язання конфліктів; звернення до традицій та нехтування правом; домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими; прагнення впорядкувати власний життєвий світ і сподівання на раціоналізацію соціуму на мікро- та макрорівнях, не спираючись на правові норми; поступове збільшення правової та загальносоціальної активності [3, с. 89].

Ці особливості повною мірою характерні і для пострадянського суспільства, де в перебігу трансформаційних процесів виявився конфлікт між культурно наслідуваною практикою і проголошеними демократичними цінностями. Одним з найнебезпечніших стереотипів, які визначали взаємини держави і суспільства у тоталітарному минулому, є відтворення образу «сильної держави» як такої, що все планує і все вирішує за кожного з громадян, наділена безмежними правомочностями і може їх використовувати на власний розсуд. На відміну від цього сила насправді демократичної держави полягає в її спроможності реалізовувати чітко визначене коло функцій, покладених на неї суспільством [17, с. 238]. Найбільш істотною психологічною деформацією тоталітарного періоду є майже повна втрата *почуття відповідальності*, у тому числі відповідальності перед правом, що істотно гальмує процес формування правової культури населення в транзитивному суспільстві [18, с. 146].

Дійсно, відповідальність фактично забезпечує функціонування рефлексивного механізму в ухваленні рішень. Адже той чи інший політик у відкритому суспільстві знає, що його рішення можуть бути піддані критиці будь-яким суб'єктом і будь-який суб'єкт може ініціювати незалежну експертизу тих чи інших політичних рішень, що уможливує не тільки персональну відповідальність політика, а й утворення механізмів колективної відповідальності. При цьому йдеться не тільки про відповідальність «за» щось, а й про відповідальність «перед» кимось. Тут мається на увазі комунікативний смисл, який передбачає співвідповідальність усіх членів ідеальної комунікативної спільноти. Таким чином, почуття відповідальності також слід розглядати як одну з базових установок правосвідомості демократичного гатунку. В цьому сенсі відповідально діє той, хто орієнтується на імператив ідеальної комунікації, а також реалізує її норми в реальній комунікації.

Отже, звернення до сучасних методологічних підходів дає змогу виявити нові аспекти проблеми демократизації правосвідомості українського суспільства. Зокрема, явище правосвідомості розглядається як безперервна інтер-

претаційна практика правових норм і цінностей, а питання про ознаки та передумови становлення правосвідомості демократичного спрямування постає як питання про ціннісно-сміслові константи та їх утворення через дискурсивні практики. Так, ознаки демократичної правосвідомості включають: на інтерсуб'єктивному рівні — настанову на взаємне визнання суб'єктів комунікації як умову можливості будь-яких дискурсивних практик; на рівні окремого суб'єкта — систему принципів або правових цінностей, які в сукупності базуються на автономії особистості та виражають комунікативно узгоджені уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність, а також на правовій активності громадян, яка й забезпечує відтворення демократичного дискурсу. При цьому простір, необхідний для реалізації демократичного проекту за умови наявності політико-правових та загальнокультурних передумов становлення демократичної правосвідомості, являє собою орієнтовану на загальний дискурс комунікативну спільноту, інституційно оформлену у вигляді громадянського суспільства. Водночас переосмислення класичних ідеалів демократії у контексті сучасної доби ризиків та загроз дозволяє констатувати необхідність дискурсивного обґрунтування норм етики відповідальності, яка й має втілюватись у правосвідомості та демократичних інституціях сучасного суспільства.

Висновки. У транзитивному суспільстві, приклад якого являє собою український соціум, реалізація політичного проекту комунікативно-дискурсивної демократії починається зі сприйняття її базових цінностей як регулятивної ідеї. Саме в перехідному суспільстві повною мірою виявляється така властивість правосвідомості, як детермінація майбутнім, тобто «хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, як нібито вона вже утвердилася» [19, с. 190], або, мовою комунікативно-дискурсивної теорії, «чини (завжди) так, нібито ти є членом ідеальної комунікативної спільноти» [20, с. 29].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковлер, А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века [Текст] / А. И. Ковлер. — М., 1997. — 103 с.
2. Бачинін, В. А. Філософія права [Текст] / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — 472 с.
3. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність [Текст] / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.
4. Максимов, С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
5. Тодика, Ю. М. Конституційні засади формування правової культури [Текст] : монографія / Ю. М. Тодика. — Х. : РАЙДЕР, 2001. — 160 с.
6. Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія [Текст] : підручник / А. М. Єрмоленко. — К. : Лібра, 1999. — 488 с.
7. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2006. — 400 с.

8. Хабермас, Ю. Философский спор вокруг идеи демократии [Текст] / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). — М. : Наука, 1992. — С. 31—55.
9. Гьосле, В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності [Текст] / В. Гьосле // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник. — К. : Лібра, 1999. — С. 455—478.
10. Мамардашвили, М. К. Как я понимаю философию [Текст] / М. К. Мамардашвили. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
11. Ильин, И. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. — М. : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — С. 180—508.
12. Соловьев, Э. Ю. Личность и право [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас. — М. : Политиздат, 1991. — С. 403—431.
13. Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы [Текст] / С. И. Архипов // Государство и право. — 2005. — № 7. — С. 13—23.
14. Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. Й. Штангрет. — Львів, 2007. — 18 с.
15. Мартинюк, Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства [Текст] / Т. Мартинюк // Право України. — 2007. — № 2. — С. 26—31.
16. Цимбалюк, М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості [Текст] / М. Цимбалюк // Право України. — 2007. — № 11. — С. 21—25.
17. Скрипник, О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) [Текст] / О. В. Скрипник. — К. : Логос, 2006. — 368 с.
18. Данильян, О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури у перехідному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Проблеми законності : респуб. міжвідом. наук. зб. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; відп. ред. В. Я. Тацій. — Х., 2004. — С. 145—153.
19. Соловьев, Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права [Текст] / Э. Ю. Соловьев. — М., 1992. — 212 с.
20. Апель, К.-О. Дискурсивна етика: політика і право [Текст] / К.-О. Апель. — К. : Укр. філос. фонд, 1999. — 74 с.

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ПРАВОСОЗНАНИЕ: ПРИЗНАКИ, ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Данильян О. Г., Петришин А. В.

Рассмотрены признаки и предпосылки становления правосознания в демократическом обществе. Обоснованы основные тенденции формирования демократического правосознания в украинском обществе. Сделан вывод о том, что демократическое правосознание представляет собой сложную систему констант или правовых смыслов. На интересующем уровне — это установка на взаимное признание субъектов демократической коммуникации как первичном условии каких-либо дискурсивных практик, в ходе которых и формируется общественное правосознание. На уровне отдельного субъекта это система принципов или правовых ценностей.

Ключевые слова: демократическое правосознание, демократическое общество, гражданское общество, автономная личность, правовые ценности, коммуникации.

DEMOCRATIC SENSE OF JUSTICE: SIGNS, PRE-CONDITIONS OF BECOMING AND TENDENCIES OF EMBODIMENT IN UKRAINIAN SOCIETY

Danilyan O. G., Petryshyn O. V.

Signs and pre-conditions of formation of sense of justice in democratic society are examined in the article. The basic tendencies of embodiment of democratic sense of justice in Ukrainian society are grounded. It is drawn to the conclusion that democratic sense of justice is the difficult system of constants or legal senses. At intersubjective level it is the setting on mutual confession of subjects of democratic communication as primary condition of some discursive practices, during which public sense of justice is formed. At the level of a separate subject it is the system of principles or legal values.

Key words: democratic sense of justice, democratic society, civil society, autonomous personality, legal values, communications.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ОСОБИСТІТЬ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СИНЕРГЕТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Окреслено окремі аспекти проблематики громадянського суспільства, які виникають у контексті її розгляду з позицій синергетики — постнекласичного міждисциплінарного напряму досліджень процесів самоорганізації в системах найрізноманітнішої природи. Підкреслено, що сучасне суспільство буде громадянським тією мірою, в якій його культура і освіта виявляться відкритими до сприйняття та трансляції усього того внутрішнього досвіду синергійної самоорганізації, який накопичено у колективній пам'яті людства.

Ключові слова: громадянське суспільство, комунікація, особистість, патерн, синергія.

Актуальність проблеми. Проблематика громадянського суспільства багатомірна. Як і багато інших актуальних проблем сучасності, вона є комплексною і міждисциплінарною. Це означає, що зрушення у вирішенні, розумінні тих численних питань, які у зв'язку з нею виникають, залежать не тільки від зусиль окремих дисциплін, таких, як філософія, політологія, соціологія